

BRITTA Z GESCHWIND

Äcklig mat och (o)tacksamma repatriander

Mat, moral och normalitet
i svenska flyktingläger 1945

Utspisning av kvinnor från Ravensbrück i Gamla Tennishallen i Lund 1945 (KM 85653.)

Alla våra svenska grannar, de lyckliga villaägarna med sina välansade trädgårdar åt gråvita och bajsbruna stuvningar till middag. Till frukost åt de sirapslimpa och ännu värre: en beigefärgad slemmig vätska de kallade välling. /---/ Eller det där som såg ut som förkolnad falukorv och som fick min farmor att rysa när hon mödosamt uttalade dess namn: ”blod-pud-ding” (Talgre i Persson & Ambjörnsson 1987:214).

För människor som upplevt flykt, krig och svält kan förhållandet till mat i ett nytt land bli motsägelsefullt. Å ena sidan kan smaker och dofter länkas till hem, hopp, identitet och skapa ny gemenskap, å andra sidan kan maten förstärka känslor av utanförskap och väcka traumatiska minnen. Mat kan ge tröst, men också framkalla oro och äckelkänslor (Punzi 2021).

Under och strax efter andra världskriget kom omkring 200 000 människor på flykt till Sverige. Vid ankomsten placerades de i olika lägerförläggningar. Viss mat som serverades i lägren kunde väcka kraftfull avsmak hos bredare grupper. Det sötade svenska brödet och inte minst blodpuddingen fick många att rysa av motvilja, som i Maarja Talgres skildring ovan av att som estniskt flyktingbarn uppleva matens främlingskap.

Lägerförläggningarna var av olika slag och hyste skilda kategorier av flyktingar. De hade mycket liten kontroll över vad de fick att äta, hur och med vem. Från lägerinstitutionernas håll uttolkades deras förhållande till den mat de serverades i termer av hälsa och ohälsa, normalt och onormalt, tacksamhet och otacksamhet. Flyktingarna i sin tur bedömde maten dels utifrån minnen av en normal vardagstillvaro i sina respektive hemländer före kriget, dels utifrån plågsamma krigserfarenheter av mat och av bristen därpå. Lägermaten blev än mer laddad i relation till de omkring 30 000 försvagade och svultna före detta koncentrationslägerfångar, så kallade repatriander, som räddats till Sverige vid krigsslutet.

Under arbetet med ett projekt om svenska repatriandläger fann jag att mat, hygien, hälsa och moral var återkommande och sammanlänkade teman. Något som länge ”funnits i ögonvrån” i arbetet i ar-

kiven får här framträda i sin egen rätt. Den här artikeln undersöker, med blicken fäst på mat och äckel, mötet mellan de överlevande som kom till Sverige från nazistiska koncentrationsläger 1945 och de lägerinstitutioner som tog emot dem. Syftet är att genom utsagor om mat undersöka lägerlivets vardagliga förhandlingar och maktrelationer. De sätt varpå ätande knutits till äckel åskådliggör den villkorade relationen mellan ”värd” och ”gäst” och föreställningar om den (o)tacksamma repatrianden. Studien rör både förhållanden i öppna repatriandläger och i det slutna interneringslägret Gunnarps hemmet i skånska Höör, upprättat för utländska kvinnor 1945, varav många s.k. repatriander.

De före detta koncentrationslägerfångarna kom från Polen, Nederländerna, Frankrike, Tyskland, Rumänien, Ungern och andra europeiska länder. De hade olika religioner och tillhörde olika samhällsskikt. De flesta kom med Röda Korsets ”vita bussar”, med båt, eller tåg genom det internationella flyktingorganet UNRRA. De kallades ”repatriander”, då de av staten ansågs kunna återföras till sina hemländer inom kort (re: åter, patria: fädernesland) (Byström & Frohnert 2013:33–35). I Sverige möttes de av personal från Röda Korset, lottor, soldater, sjukvårdare, poliser och frivilliga. I väntan på återförande utplacerades de i läger och vårdinrättningar runt om i landet. Lägertillvarons mathållning synliggjorde spänningar mellan olika kategorier av överlevande och lägrens personal.

Att mat handlar om långt mer än kroppslig tillfredsställelse eller överlevnad har etnologer under lång tid behandlat utifrån olika aspekter. Mat är kultur (se tex. Amilien & Krogh 2007; Bringéus 1988; Fjellström 1990, Jönsson 2005; Kayser Nielsen 2003; Neuman 2019; Salomonsson 1979; Tellström 2006). Ätandet omges i likhet med sexualiteten av starka tabun, regler och ordnanden (Douglas 2011 [1966]). Vilken mat som äts, hur och med vem, är centralt för att definiera en grupp. Ätandets regler och ritualer definierar och avgränsar religioner, etniska grupper, nationella identiteter, klasser eller genus. Maten har moraliska, sociala och politiska dimensioner, vilket gör att ett visst slags mat och ätande av en särskild grupp

beroende på sammanhanget anses njutbart, begärligt, normalt och sunt, eller sjukligt avskyvärt, onormalt eller äckligt.

Enligt Sarah Ahmed är mat och äckel sammanbundna eftersom det inte bara handlar om smak och lukt utan även beröring, den intas i kroppen själv. Det gör oss sårbara. Ahmed betonar i likhet med Mary Douglas att känslor, som äckel, inte ska ses som psykologiska tillstånd, utan som kulturella praktiker. Att benämna något som äckligt är att avvisa och förfrämliga, att dra en gräns mellan subjekt och objekt. Douglas beskriver det som att ”när någonting med bestämdhet är klassificerat som en anomali, blir konturerna klarare hos den uppsättning till vilket föremålet i fråga inte hör” (2011:56–59). Någon eller något ”är” alltså inte äckligt, äckelkänslan ligger i subjektets betraktelse och närhet till objektet och föregås av en värderingsprocess. Ahmed menar att ju mer ett språkbruk relaterar äckel till en kropp eller objekt, desto fler negativa inneboende egenskaper verkar denne ha. Hon beskriver det som att vissa kroppar blir ”klibbiga”. De blir till tecken som andra negativa egenskaper fäster vid (Ahmed 2014).

Mat är också starkt förenat med värdskap och gästfrihet. Måltiden har en viktig ställning i gästfrihetens och välgörenhetens ritualer. I gästfriheten finns dock ett inneboende villkorat maktförhållande mellan värden och gästen (jfr Nilsson 2013:10). Det är i synnerhet påtagligt i relation till flyktingmottagande. Forskare som studerar gästfrihet i relation till migration har, med hjälp av bland andra Derrida (2000) satt fingret på hur ”hospitality” hör samman med ”hostility” (Farahani 2021, Lynch et. al. 2011). Gästen måste spela enligt värdens regler, vara tacksam och bete sig ”rätt” för att förtjäna gästfriheten. Vissa kategorier av flyktingar har ansetts som mer ”värda” att hjälpa och i förtjänst av större empati. Den värdiga flyktinggästen är både sårbar och självständig nog att försörja sig och utgör inte en för stor börda för samhället. Gästfriheten ”balanserar på en knivsegg” som Lynch beskrivit det (2011:6). Maten och ätandets praktiker synliggör denna balansakt, de ojämlika maktrelationer som uppstår, liksom de rättigheter och skyldigheter som präglar relationen mellan värd och gäst.

De svenska lägerinstitutionerna

Flyktingmottagandets systematik utformades för att hjälpa och reglera flyktingarnas situation, men syftade också till övervakning och kontroll. Beroende på nationalitet, medicinska behov, kön och andra kategoriseringar, placerades de i skilda slags läger. Det vi idag kallar för flyktingboende eller flyktingförläggning benämndes då ”läger”/”utlänningsläger”. Lägersystemet bestod främst av karantänsläger, mottagningsläger, arbetsläger och interneringsläger (Åmark 2013:40ff, Byström 2012:23ff). Många var specialbyggda barackläger, men även skolor, gymnastiksalar, hotell och andra samlingslokaler användes. Som rumsliga och sociala miljöer kunde de skilja sig mycket åt, trots att deras rammar på många sätt var lika. Graden av öppenhet och kontakt med de omgivande lokalsamhällena varierade. Personalen bestod vanligen av lägerchef¹, kurator, husmor, kokerskor och bevakningspersonal. Individuer som bedömdes utgöra ett potentiellt hot mot Sverige, så kallade ”observationsfall” eller ”disciplineringsfall” placerades i slutna interneringsläger.

Lägerinstitutionerna har lämnat olika former av spår i myndighetsarkiven. I arkiven tillhörande Statens utlänningskommission (SUK) finns handlingar efter 180 läger av olika slag (Hallberg 2017:226).² SUK ansvarade för lägren och utfärdade instruktioner för hur de skulle skötas. Lägerarkiven ger inblickar i lägermatens organisering och förhandlingar främst från myndigheternas perspektiv, men även från de överlevandes genom korrespondens. Individnära förhållningssätt till mat och ätande i sjukhus, karantäns- och mottagningsläger återfinns i intervjuer med överlevande och med svenska hjälparbetare,³ i självbiografiska arbeten och i sekundärkällor (se t.ex Fried 1992, Gottfarb 1988, Getreu 1953, se Thor Tureby & Wagrell 2020).

Lägertillvaron präglades av rutiner och regler och så även mat-hållningen. Menyerna var standardiserade utifrån hälso- och näringsaspekter, men också med hänsyn till ransonerade varor och av staten fastställda kostnader. Regler och rutiner kunde dock frångås och direktiv från SUK kunde tolkas på olika sätt. Förutom officiella handlingar ger vardagliga material såsom recepthäften, matme-

nyer, lägerdagböcker och fakturor inblickar i mathållningen. Från inventarielistor kan utläsas att lägren ifrån arméns centralförråd kunde rekvirera bruna bönor, sagogryn, äggersättning, fiskkonserver, lingonsylt, kaffeersättning, saftpulver och torkade morötter, bland annat. Ett exempel på vilket slags mat som kunde serveras 1945 återfinns i ett brev ställt till Socialstyrelsen från Katarinagården i Södertälje. Några kvinnor hade där anfört klagomål på maten vilket fick lägerchefen att, i ett försök att försvara lägrets mathållning, exemplifiera med meny för dagen.

Klocka 8 havregrynsgröt med mjölk, kaffe, 3 torra och 1 mjuk brödskiva med smör, lunch 2 stora pannbiffar, 5 å 6 potatisar, lingonsoppa, 4 torra brödskivor med margarin, middag 1 skiva blodpudding 1 cm tjock och stor som ett tefat, överbliven lingonsoppa eller köttsockpa med grönsaker, 4 torra brödskivor med smör. Någon gång före jul utspisades saltströmming, vilket gav anledning till klagomål, då flyktingarna icke förstod sig på den. Potatisen i ett parti, som levererades någon gång i dec. var skämda och skadade, leverantören fick taga tillbaka detta parti och lämna ett annat, så snart han hunnit anskaffa sådan vilket dröjde några dagar under vilka vi var hänvisade till att använda av de dåliga.⁴

En konferens anordnades av SUK för kuratorer och föreståndare vid landets alla repatriandläger i september 1945. Repatriander- nas kritik mot maten i läger och tbc-sjukhus diskuterades under en egen punkt. Kuratorn vid lägret Vikingshill meddelade att ett smakråd där tillsatts med uppgift att krydda maten. Överkuratorn Rina Branting menade att extra tilldelning av kryddor borde kunna erhållas från livsmedelskommissionen. Kuratorerna vid Baggå, Vingsö och Kjesäter berättade att utdelning av dietmat till vissa skapat konflikt och avundsjuka bland de övriga. Kuratorn i Olofsfors frågade om inte repatrianderna själva någon gång skulle få ansvara för matlagningen.⁵ Av mötesprotokollet framgår att repatriander- nas olust och avsmak inför maten uppmärksammades av SUK och att det fanns en viss vilja att tillmötesgå dem. I vilken utsträckning som mötets punkter i praktiken följdes upp är inte lika givet.

Mat kunde mer eller mindre uttalat användas som påtryckning och repatriandernas relation till lägermaten kunde påverka hur de bedömdes. ”Fel” beteende tillrättavisades, till exempel genom in- dragen veckopeng eller permission, medan ”rätt” beteende kunde belönas. Eftersom alla måste äta och dricka det som serveras utö- var institutioner makt över subjektet, oavsett om syftet är välvilligt eller illvilligt. I flyktinglägren kontrollerades det egna ätandet av någon annan: hur, vad och när en åt och tillsammans med vem. I relation till repatrianderna blev detta särskilt påtagligt. Att inte själv ha rätt att styra över intaget i den egna kroppen är att vara utlämnad, beroende och underställd andras vilja. Detta kan i sig skapa äckelkänslor (Ahmed 2004:84). Det gäller för flera samhäll- sinstitutioner; skolbispisningen, sjukhuset och fängelset, om än i olika grad (Godderis 2006, Smoyer & Lopez 2017, Uglevik 2011). Liksom i koncentrationslägren innebar mat en reglering av tid och rum och en manifestation av ojämlika makt- och beroendeförhål- landen. Flyktinglägret var likt sociologen Erwing Goffmans defini- tion av begreppet *total institution* (1991 [1961]) en plats där indivi- derna var avskurna från det omgivande samhället och vardagen var strikt planlagd. Lägren var inhägnade för att hindra kontakt med civilbefolkningen. För att lämna lägret krävdes permission. Ändå kunde gränserna vara förhandlingsbara. Lägerpersonalen var ge- nerellt sett överordnad repatrianderna, men på individnivå fram- trädde en dynamik där maktbalansen (tillfälligt) kunde skifta. Mat- situationen gav möjligheter till vardagsnära motståndshandlingar, såsom avvisande av viss mat, att äta på ”fel” plats eller tid, eller att matstrejka. Matsituationen var, i motsats till mycket annat, något som individen kunde göra motstånd mot, om än begränsat.

I boken *Den livsfarliga glömskan*, berättar Inga Gottfarb⁶ om en händelse hon beskriver som en ”kulturkrock”. Den utspelade sig på ett beredskapssjukhus där manliga före detta koncentrationsläger- fångar vistades för skador och undernäring.

På sjukhuset i Lärbro på Gotland med 80 patienter uppstod nästan en revolt då männen fick oskalad potatis. Det var droppen som kom bägaren att rinna över. De flesta led av tbc och skulle

ha närande kost. /---/ Epistlarna blev alltmer vredgade och förtvylade. Till sist bad vi en judisk lungspecialist, sedemera överläkaren Nils Levin att resa till Lärbro och ta reda på vad som hände. Jo, oskalad potatis gav man i Polen bara till grisar. Männerna hade känt sig djupt kränkta och förtvylade (Gottfarb 1986:215).

I lägerledningens ögon var oskalad potatis att föredra utifrån uppfattningen att det i skalet fanns vitaminer. Lägermaten lagades främst utifrån att vara näringsrik, ekonomisk och tillräcklig. Männens upprörda känslor framstod utifrån ett svenskt perspektiv som orationella och oresonliga.

Om än hur väsensskild olik den institutionella matsituationen i flyktinglägret var, kunde den väcka konnotationer till koncentrationslägrens där de berövats rätten till den egna kroppen och dess intag. Genom att vägra att äta gjorde männen på Lärbro kroppsligt motstånd mot en kategorisering av dem som lägre stående. Rutten potatis med skal, eller bara skämt vatten med enstaka potatisskal tillhörde koncentrationslägerfångarnas motbjudande diet, som vi ska återkomma till. Männerna på Lärbro vägrade inta mat som gavs åt grisar, för de var människor och de ville aldrig mer äta som djur. Den oskalade potatisen kunde ses som en kränkning av deras människovärde, att äta den som ett slags våldförande på kroppen, därmed måste den hållas utanför kroppens gränser (jfr. Ahmed 2014:83–89).

Matbespisningen var, med parallell till de nazistiska lägren, en arena för spänningar mellan judar och icke-judar och även mellan individer som tilldelats olika hierarkiska positioner i koncentrationslägren. Då de överlevande själva ibland arbetade i bespisningen och utdelade mat, kunde olika grupper missgynnas beroende på vilka som arbetade i köket.

Maten i koncentrationslägren

Matstunden i flyktinglägret var central då den utgjorde ett viktigt avbrott i monotonin. Många överlevandes negativa känslor

inför mathållningen i den svenska lägren behöver förstås utifrån den centrala roll maten spelat i ghettonas och koncentrationslägrens dagliga maktrelationer. Äckelkänslorna som den svenska lägermaten väckte kan i viss mån relateras till diskrepansen mellan en längtan efter den mat de länge drömt om i fångenskapen – den som serverats i hemmet och delats med vänner och familj – och den storköksmat de serverades i de svenska lägren, där maten var främmande, intogs på fasta tider, i kalkylerat lagom portioner och bland okända människor. Inom slutna institutioner kan maten bli till en plågsam daglig påminnelse om fråntagandet av den vuxnes rätt att bestämma över sin kropp. Tomas Uglevik som studerat norska fångars aversion mot fängelsematen menar att den förstärkte kontrasten mot måltidsstunder som delats med nära och kära på utsidan (Uglevik 2011:48). I koncentrationslägren kunde matminnen fungera som ett psykiskt och intellektuellt motstånd. Kvinnliga fångar delade recept och matfantasier vilket skapade samhörighet, stärkte etnisk och religiös identitet och hjälpte dem frammana en vardagsverklighet bortom smutsen och taggtråden. Överlevande har beskrivit hur matpratet vid läggdags hjälpte mot ångest och hunger. Bevarade recept och teckningar föreställande mat gjorda av fångar finns i arkiv runt om i Europa och även i Sverige.⁷

I koncentrationslägren gav mathållningen många möjligheter till att förödmjuka och beröva fångarna deras människovärde. De åt sittande bredvid döda och sjuka, i smuts och kryllande av ohyra, i stinkande luft. De tvingades äta sådant som annars hade kastats som sopor, ofta med händerna. Mat utgjorde påtryckningsmedel. Den kunde bytas mot tjänster, eller mot andras nyttjande av den egna kroppen. Överlevande har beskrivit hur maten i koncentrationslägren väckte starka äckelkänslor, att den upplevdes oätbar och otjänlig men var något de tvingades vänja sig vid för att överleva.

Nittonåriga judiskan Estera Melchior från Radom i Polen berättade efter ankomsten till Trelleborg för intervjuaren Luba Melchior, själv judinna och medarbetare vid Polska källinstitutet i Lund (PIZ) om förhållandena i Auschwitz och i kvinnolägre Ravensbrück.⁸

Brödet var oftast möjligt och otjänligt att ätas. Därefter fick vi en liter vattmig soppa. Månader utan salt. Det skapade sensation närhelst potatis- eller kålrotsskal hittades i soppan. Sällan gjordes soppan av potatis- eller kålrotsskal; vanligtvis tillagades den av fruktansvärt bittra palsternackor och, när den ätits, ledde det ofta till matförgiftning, kräkningar och diarré.⁹

Nittonåriga katolska Anna Szałaśna, född i Khryplyn i nuvarande Ukraina berättade för intervjuaren Halina Strzelecka, om maten som fånge. Hon inspärrades i Tarnów för några rader skrivna till brodern i ett brev, sedan fördes hon till Auschwitz:

Maten var extremt mager: till frukost en halv tunn skiva bröd och lite vattnigt kaffe; till lunch en halv liter fett och grynigt vatten som luktade så illa att vi åt det med äckel; till kvällsmat en halv skiva bröd och vattnigt kaffe.

/---/

Vid ettiden åt vi lunch framför baracken: näselsoppa och några oskalade ruttna potatisar. Soppan hade spetsats med svart mjöl och salt, vilket gjorde att den smakade så illa att jag trots min hunger inte kunde tvinga mig själv att äta ens några skedar av den. Jag var plågad av törst men ingenstans kunde jag hitta en kran eller något vatten. Efter lunchen återupptogs arbetet och fortsatte till klockan sex. Sedan kom Appellen /.../ och utdelningen av kvällsmaten framför baracken, bröd och något slags vämjeligt örtte. Vi tog några klunkar av det och använde resten för att skölja händerna, som redan var smutsiga.¹⁰

Rumänska katolska Illona Retkes, senare Dagberg, hade gömt en judisk familj i utbyte mot mat till familjen och fördes därför till Ravensbrück. Hon berättar: ”Till en början kunde vi inte äta maten, men då vi blev tillräckligt utsvultna tvangs vi äta det vi fick.” Hon räddades till Sverige där hon blev kvar resten av sitt liv. I sin dagbok som hon började skriva vid krigsslutet har hon skildrat lägervardagens övergrepp, förnedring och svält. Att tillskansa sig något ätbart då chansen uppenbarade sig var livsnödvändigt, men farligt. Vissa

arbeten gav bättre möjligheter än andra, som att arbeta i köket eller på betfälten. En gång hade Illona blivit svårt misshandlad med piska av en SS-kvinna då denne sett henne gömma en kålrot att äta senare.

Hon [SS-vakten] missunnade mig denna enda kålrot. Jag önskar henne inget ont, bara att hon får äta enbart kålrötter, så länge hon lever.¹¹

Yttrandet skulle taget ur sin kontext kunna uppfattas som återhållet och närmast försonande. Utifrån ett historieempatiskt förhållningssätt (Planck & Steinrud 2017) är frågan vad den utsägelsen innebar för henne, som i likhet med andra fångar hade en kroppslig förståelse av att var dag äta fränstötande mat som påtvingats henne av människor som ville henne ont. Med en förtrogenhet om de överlevandes berättelser om kränkningar, äcklig mat och svält, kan de komprimerade orden i stället tolkas som skarpa och tyngda av kylig vrede.

Maria Zurowska Kurowska överlevde koncentrationslägren Majdanek och Ravensbrück, där hon bland annat arbetat med att tillreda sin och de andra fångarnas tunna kålrotssoppa. Hon kämpade sig, dödssjuk och stödd på sina medfångar till den vita buss som tog henne till friheten i Sverige där hon blev kvar. En av hennes döttrar, Zofia Kurowska, visar mig en dag en sked som hennes mor hade med sig ifrån Ravensbrück. Den var en gåva från en medfånge som arbetade i köket.¹² Skeden putsas och vårdas och förvaras i ett vitrinskåp tillsammans med andra spår av en fragmenterad familjehistoria. Den är viktig för Zofia, för att den var viktig för hennes mor. Skeden representerar människovärde; att inte behöva äta med händerna som ett djur, menar hennes syster Jadwiga Kurowska. De som saknade dessa livsnödvändiga ting hade större risk att svälta ihjäl. Skeden bar länge på ett tyst vittnesbörd i kökslådan. Zofia och Jadwiga minns inte hur och när de fick vetskap om dess betydelse, men barndomen tycks ha varit fylld av tyst vetskap om skeenden som föräldrarna ville bespara dem.

Maria mötte sin blivande man Bożysław Kurowski i Sverige. Han blev en av de nio som arbetade för Polska Källinstitutet i Lund med att samla in vittnesmål från andra överlevande. Svälten som föräldrarna upplevt följde med som en ärvd kunskap. Zofia berättar att hon har svårt att klara när barnbarnen inte äter upp allt på tallriken. Då äter hon upp det som lämnats. Då Zofia växte upp var det inte lika accepterat att lämna mat som idag. Men oviljan att lämna mat kan även relateras till studier som visat hur upplevelser av koncentrationsläger har långvarig påverkan på överlevandes attityder till mat, liksom även på deras barns. En aspekt hos individer som upplevt svält är empati med andras hunger och en oro att barnen inte äter tillräckligt. Det kan även skapa svårigheter att lämna eller slänga mat även då den blivit skämd, att bunkra mat, att ha avsky mot en viss sorts mat, stark motvilja mot att köa för mat, och upplevelser av ångest vid tillfällen då mat inte är uppenbart tillgängligt (Sindler, Wellman & Baruch Stier 2004).

Blodpudding, människovärde och kosher

Det kom faktiskt många klagomål på maten från sjukhus och sanatorier. Det hade sin naturliga förklaring. Det var inte bara så att kosten var främmande för gästerna. Blodpudding med sylt till exempel kunde inte uppskattas, framför allt inte av fromma judar. Blodmat är strängt förbjuden i den judiska religionen (Gottfarb 1988:215f).

Utdelandet av blod- och inälvsmat var fränstötande för de judar som önskade kosher. I synnerhet som det nazistiska förtryck de utsatts för strävat efter att utplåna allt judiskt. Ordet kosher betyder ”tillåtet”, ”godkänt” och innebär att maten tillagats och beretts på ett korrekt sätt. Torahn förbjuder blod att förtäras, därför töms djuret på blod innan det styckas. Där beskrivs vilka djur som klassificeras som rena eller orena, som får ätas eller inte. Gris är exempelvis inte kosher och kött och mjölk får inte blandas, men detta var vanligt i svenska grytor och stuvningar.

Att hålla kosher är en viktig judisk identifikationsmarkör. Genom historien har judar som en form av förtryck därför tvingats att äta sådant som inte är kosher. I Nazityskland infördes 1933 lagar som förbjöd slakt av djur som inte blivit bedövade. I praktiken var det ett förbud mot kosherslakt. I den nazistiska propagandan kopplades kosherslakt samman med myter om judars grymhet. Tömmandet av djuret på blod länkades till myter om människooffer (Buscemi 2015, Judd 2007).

De svenska myndigheterna visade initialt liten hänsyn till ortodoxa judars önskemål om kosher. I repatriandlägren separerades vanligen inte judiska och icke-judiska överlevande, vilket gjorde judar till en utsatt grupp. Undan för undan uppdagades det att det i de svenska lägren fanns motsättningar präglade av antisemitism. Även om det fanns många exempel på vänskap och empati över religionsgränser, var antisemitismen utbredd. Fysiska och verbala kränkningar utgjorde på flera håll inslag i lägertillvaron (Kvist Geverts 2008, Gottfarb 2006, Olsson 1995:112, Giloh 2016). Vid SUK:s konferens för kuratorer och föreståndare (se ovan), diskuterades frågan om särskilda läger för judar. Byråchef Martin Perslow meddelade att dittills ingen uppdelning gjorts mellan judar och icke-judar, bara i särskilda fall där judarna varit i stark minoritet hade de flyttats till ett annat läger. Dels på grund av "rashat", dels på grund av önskemål om kosher.¹³

Inom mottagningssystemet fanns en kritik mot ett nazistiskt färgat språkbruk och ovilja att särskilja mellan jude och icke jude, samtidigt som samhället på många sätt var genomsyrat av ett "antisemitiskt bakgrundsbrus" (Kvist Geverts 2008, även Andersson & Kvist Geverts 2008, Byström 2012). Vissa strävade efter att återuppta det religiösa liv som hade förnekats dem (Giloh 2016:35), men det var relativt få judar som vid ankomsten uppgav till myndigheterna att de iakttog en religiös livsföring. Av allt att döma en säkerhetsåtgärd.

Perslow meddelade vid SUK:s konferens att ett antal ortodoxa läger upprättats för individer som önskade kosher, men att det var svårt att verkställa en generell uppdelning. Å andra sidan menade han att "övertygat ortodoxa judar" givetvis borde överföras till dylika läger.

Frågan om kosher kunde skapa konflikt och enskilda läger motsatte sig att servera kosher, även när det påbjöds högre upp i hierarkin. När By internatskola i Smedsbo fick order att börja servera kosher protesterade föreståndaren. Bakgrunden var att skollägret Fjällgården där Eli Getreu var föreståndare skulle slås samman med By internatskola i Smedsbo. Då hälften av skolflickorna från Fjällgården uppgett att de önskade kosher, skulle de överföras till ett läger i Sjöarp i stället för att följa med de andra eleverna till Smedsbo. För att få med dem alla ringde Getreu till överkuratorn Rina Branting, som i sin tur meddelade föreståndaren i Smedsbo att kosher skulle börja serveras där. Föreståndaren protesterade mot detta till Sociala byråns sekreterare.

I de judiska religionsstriderna lägger jag mig ingalunda i, men ju mer jag har informerats i denna sak, ju tristare och obekvämare förefaller den mig. Det är tråkigt om By internatskola, som enligt vad jag redan sagt Dig har fungerat förvånansvärt bra: flickorna har med lätt hand uppfostrats till ordning och renlighet så långt det går, dom är duktiga i skolan och har också fått aktning för manuellt arbete, det är tråkigt om denna skola plötsligt skall bli By intrigskola. Sannerligen om man inte mer än någonsin har rätt att citera bibelns härliga bok predikaren kap 7, vers 27.¹⁴

Föreståndaren ansåg att det var ”onödligt att införa detta söndrande moment, där allt hittills varit så lugnt, rejält och bra,” och menade att det kunde bli ett politiskt ”farligt prejudikat”. Med det menades kanske att alla repatriandläger skulle åläggas att servera kosher. I brevet påstods att överkuratorn Branting argumenterat att det var bättre att överföra flickorna från Fjällgården till Smedsbo än till Sjöarp, där de ännu kraftigare ”komma under inflytande av gammal trolldom.” Kontexten visar att ”trolldomen” anspelade på judisk ortodox påverkan.

Mat, smuts och oordning

Mera allmänt missnöje uppkommer väl endast i samband med utspisningen och det detta beror i regel på att man är ovan vid

svensk mat – särskilt blodpudding och fiskbullar tycks man ha svårt att förlika sig med och den svenska vanan att sockra alla möjliga rätter är också för de flesta omöjligt att förlika sig med. /---/ Besvärligare är det att lära flyktingarna undvika slöseri med maten; någon slags hamstringsanda tycks tvinga dem att lägga sig till med reservförråd som sen står och ruttnar.”¹⁵

Orden är lägerchefen Harald Dikmans, hämtade ur en tidningsartikel 1945. ”Hamstringsandan” är skildrad i flera källor. Det hände att överlevande sparade och gömde mat till senare, av skräck att åter tvingas uppleva svält. Matvaror som gömdes under madrasserna eller på andra platser i barackerna möglade och drog till sig ohyra. Det förekom även inbrott i lägrens skafferier, vilket kunde bestraffas med indragen permission, veckopeng eller förflyttning.

Inga Gottfarb skildrar hur hon som nyutbildad socialarbetare tog emot överlevande vid ankomsten och hur de hittade möjligt bröd under huvudkuddar och madrasser. När personalen försökte ”städa” bort maten uppstod upprörda scener och ibland slagsmål (1986:185f.). Gömmandet av mat kunde också väcka empati, som hos Eli Getreu som skildrat sitt arbete som lärare i Smedsbo internathem. ”Många kunde inte somna på kvällarna utan några brödbitar under kudden, med vilkas hjälp de vill övertyga sig själva om att de inte längre var i lägret. De åt första tiden mycket mera än vad som kunde motsvara deras fysiska behov”. Barnen behövde yttre tecken på att fångenskapen verkligen var slut, skriver Getreu (1953). Beteendet kunde dock skapa motvilja och äckelkänslor, som i Skatåslägret utanför Göteborg. I ett tjugotal baracker hade holländska och polska kvinnor placerats efter ankomsten till Sverige med de vita bussarna (Persson 2011). Lägerföreståndarinnan Kerstin Lycke skrev ett indignerat brev till byråchef Martin Perslow vid Sociala byrån.

Det har kommit till min kännedom att mina repatriandi här å Skatås förläggning ämna att skriva till Statens Utlänningskommission och klaga på mej för att jag vill hålla rent och snyggt i förläggningen och inte ha det som de trivas bäst med fullständigt ”svineri”, anser jag det vara bättre ”förekomma än

förekommas”. Det har inte varit så illa tidigare varför jag inte behövt vidta några radikala åtgärder. Så som jag skulle vilja ha det är det ju tyvärr aldrig. Man får ju inte ha för stora pretentioner när man ha med polacker att göra.

/---/

Onsdagen den 9/1 gick fröken Carlsson och jag inspektion och fann då det hela vara under all kritik. Vi öppnade då skåpen och vilken syn som då mötte oss kan inte beskrivas. Där var stora brödpåsar sedan flera dagar tillbaka och smörklickar och såpa och allt möjligt i en salig röra mellan dels smutsiga dels rena kläder. All sådan mat tog vi naturligtvis bort och gallrade i skåpen så att det blev åtminstone någon ordning. Gammalt härsket smör stod i flera muggar m.m. Bäddarna verkade mera ”skrothögar” än bäddar. Hur människor kan ligga så är för mig en gåta. Där fanns smutsiga underkläder, strumpor, kartonger och mycket mera.¹⁶

Föreståndarinnans bestörtning över att ”smörklickar och såpa och allt möjligt” blandats ”i en salig röra”, kan förstås med Mary Douglas begrepp ”orenande” där betecknandet av något som äckligt, smutsigt och farligt har att göra med ett symboliskt ordnande (Douglas 2011:55–57). Det orena handlade inte minst om en felaktig ordning. Smör ska inte finnas på samma plats som såpa eller kläder, rena kläder ska hållas avskilda ifrån smutsiga. Att gömma maten på oväntade och därmed dolda platser var för kvinnorna tvärtom en rationell nödvändighet. För att få ordning i barackerna infördes straffåtgärden att dra in fickpengar för kvinnorna i de stugor där det enligt föreståndarinnan ”var fullständigt svineri”, en radikal åtgärd som hon konstaterade inte gav resultat.

Detta har emellertid inte passat damerna, utan komma de att anmärka på det till höga vederbörande. Jag sade att de får de gärna, ty jag har gjort min plikt. Sett från ren hygienisk synpunkt för det ju verkligen hälsovådligt att ha det på det viset. Allt detta bröd och matrester i stugorna dra ju också åt sig råttor.

Valen av citaten ovan är inte ämnade att döma. De exemplifierar hur personalen ofta hade svårt att sätta sig in i de före detta koncentrationslägerfångarnas beteenden. Personalen var oförberedd på de fysiska och psykiska skador som kvinnorna åsamkats av svält och näringsbrist.

Deras handlingar tolkades både utifrån vad de gått igenom i termer av ”socialpsykologi” och utifrån vilka de var, i termer av ”främmande kultur”. Det upplevda ”svineriet” i exemplet fästes till etnisk tillhörighet, som i uttalandet: ”Man får ju inte ha för stora pretentioner när man ha med polacker att göra.” I lägerarkiven finns även andra exempel på stereotypiska föreställningar där polskhet och judiskhet kopplades till smuts, primitivitet och omoral. Etnologerna Fredrik Nilsson och Marcus Idvall har diskuterat hur saneringen vid ankomsten från ett orent tillstånd till ett rent kan förstås som rituella gränspraktiker där överlevandes hygien och moral sågs som lägre stående än svenskars (Idvall & Nilsson 2018:28f, 2017, jfr Nilsson 2019, jfr Giloh 2016:17ff).

Kopplingarna mellan smuts och ”primitiv” polskhet ovan kan förstås utifrån Ahmeds begrepp ”klibbighet”, där polskhet och smuts klibbar samman till ett symboliskt fördömande. Att befästa något som äckligt är med Ahmeds ord en performativ handling som får effekter. Äcklet har en riktning och uppstår i mötet med något och upprättar maktrelationer (Ahmed 2014:11, 85). Som Douglas påpekat gör den utpekade anomalin konturerna klarare hos det ”normala” (Douglas 2011:56–59). Vad som anses avvikande och motbudande är kulturellt betingat och ofta seglivat. Utmanandet av tabun och normer kan väcka obehag, motvilja och äckel. Den kvinnliga och manliga kroppen knyts till fara och äckel på olika sätt. Det avvikande beskrivs som ”djuriskt”, ”smutsigt” och ”sjukt” i kontrast till ”mänskligt”, ”rent” och ”friskt”. Djuret ger sig hän åt kroppens begär som inte kan tyglas, i likhet med barnet i kontrast mot den rationella vuxna. I skildringarna av detta motbudande begär, sammankopplas inte sällan mat och sexualitet.

Att vara repatriand kunde innebära att betraktas som moraliskt tvevelaktig och att bli ifrågasatt, i synnerhet som ung kvinna. Det fanns

föreställningar om att de inte kunde anpassa sig till samhället efter vad de genomlidit. Oförmågan till anpassning hänfördes inte bara till fysisk och psykisk svaghet, utan tillskrevs också ”moraliska faktorer”. En uppfattning var att de genom fångenskapen blivit ”moraliskt korrupperade” kroppsligt och själsligt. De ansågs opålitliga i ”sexualmoraliskt” hänseende, något som fick svenska män att lystet närma sig flyktinglägren, ibland locka med choklad, alkohol och cigaretter vid lägrens stängsel, men även försöka sig på att ta sig in till kvinnorna (Geschwind 2022, Thor Tureby 2017). Vid SUK:s konferens för kuratorer och föreståndare diskuterades hur ”olämpliga [kvinnliga] element” skulle placeras i särskilda disciplin- och interneringsläger när det förelåg ”uppenbara fall av sedeslösa och könssjuka å ett läger”.

Interneringslägret Gunnarps hemmet öppnades 1945 för kvinnliga flyktingar utpekade som ”observationsfall” eller ”disciplineringsfall”. Det var inrymt i en välkött stenvilla med trädgård. Fastigheten omgärdades av ett tre meter högt staket krönt av parallella taggtrådar vilket bevakades av polisvakt med hund. Internerna var en disparat grupp i fråga om skäl för interneringen, ålder, klass, nationalitet och etnicitet. ”Tyskvänliga” internerades med överlevande från nazistiska fångläger, judar med katoliker. Den sorterande logik som skapade dem som en avvikande kategori grundades på ”sexualhygien” och moraliskt beteende. Flera behandlades mot könssjukdomar. Maten, aktiviteterna, och omvärldskontakterna reglerades. Rummet, normerna och praktikerna var kvinnligt kodade, med tonvikt på hemarbete som att laga mat, städa, sticka, bädda, diska och tvätta. Köket utgjorde en ”hemlik” miljö som både kontrollerade och formade kvinnornas handlingar och rörelser, utformad för att både fostra och iscensätta den ”goda kvinnan” och hemmafrun (Geschwind 2022).

En av de internerade var polskan K. Hon tillfångatogs till tvångsarbete som trettonåring. Med mor och systrar fördes hon sen till Ravensbrück, varifrån hon räddades till Sverige utan sina syskon och föräldrar. Efter en incident i ett svenskt flyktingläger där ”manspersoner befunnits i hennes bädd” förpassades hon till internering på

sexualmoralisk grund. Hon vantrivdes och skrev ett brev till SUK, titulerat ”Ärade herrarna”.¹⁷

Det är en svenska här, som jobbar i köket, hon kritiserar oss alla och vill inte låta oss vara ifred. Hon straffar oss med maten, och det kommer nog snart så långt att hon slår mig. Hon tror att hon kan göra med mig vad hon vill eftersom jag är yngst. Ska hon ännu börja slå mig, har jag inte lidit tillräckligt i lägret, ska jag behöva lida nu igen? Jag arbetar så bra jag kan, jag nekar aldrig till att arbeta. Men hon söker alltid upp något att bråka om, det är rysliga saker som sker här. Hur mycket jag har gråtit här, det vet Gud allena. / --- / ...hon är mot oss som ”Aufseherinnen” [kvinnlilig vakt] i de tyska lägren och jag har fått nog av detta. Jag har sedan jag var 13 år gammal varit instängd i läger och det har inte gått en dag, som jag inte gråtit. Jag ber så mycket om, att någon måtte besöka oss här i lägret så skola vi berätta allt.¹⁸

Lägrets föreståndarinna gav svar på kritiken i ett brev till SUK.

Polska K. är i hög grad obalanserad. Får hon tillsägelse, blir hon hysterisk, stampar i golvet, slår handen i bordet och skriker, så att hon blir blårod i ansiktet. Då hon skrev brevet till utlänningskommissionen hade hon just haft ett sådant utbrott. /---/Hon snaskade i alla matpytsar, drack av sås- och soppskålar och läppstift på husmors och min tillbringare skvallrade om, att hon läskat sig genom att dricka direkt ur vår mjölk sade jag till, att vi ej ville ha henne i köket. Första gången hon visade sitt humör var hos vår läkare, då hon nekade låta doktorn ta prov. Han sade, att hon var hysterisk och intellektuellt lågt stående /---/ Man får behandla K. som det barn hon nu är, nu 19 år, och kom till koncentrationsläger vid 13 års ålder.¹⁹

K. ”snaskar” och ”läskar sig”, hon äter och dricker inte. Hon är ”hysterisk”, inte rasande eller förtvivlad. Hon beskrivs som intellektuellt lågt stående; ”som ett barn”. Ätande, omoral och sexualitet klibbas samman. K. blir till den stereotypa kvinnan med ”omättlig aptit”, den okontrollerbara, infantila kvinnan (jfr Geschwind 2022). Här syns ett exempel på det Sarah Ahmed beskriver, hur språket for-

mar objektet samtidigt som det skildras, men att det i själva verket är subjektets närhet till objektet som skapar äckelkänslan. Inte nog med att negativa särdrag ”klibbar” fast vid varandra. En ”klibbig” kropp kan dessutom solka ner andra kroppar (Ahmed 2014:87ff). Läppstiftets avtryck på föreståndarinnans tillbringare framkallade möjligen en föreställd fysisk kontakt mellan K:s mun och föreståndarinnans egen, vilket skapade äckel och avståndstagande. I linje med Fataneh Farahanis analyser om hur gästfriheten är könad (2018), innebar en lyckad feminin gästposition att vara ödmjuk och tacksam, se proper ut, äta lagom och att aldrig klaga på maten. Denna symboliska konstruktion utgjorde motsatsen till den otacksamma, lösaktiga, okontrollerade och därmed hotfulla främlingen. Genom att ta för sig och inte visa tacksamhet diskvalificerades K. som värnlöst flyktingssubjekt och ”gäst”. Gästfrihetens gränser bygger på fixeringen av ”främlingen” som antingen ett hot eller ett offer. Repatriandernas sårbarheter kunde missförstås som hotande (Ahmed, 2000:5).

Tack(a) för maten!

Lägerinstitutionernas mathållning synliggjorde och skapade spänningar. Den gav upphov till vanmakt, uppror och matstrejker och känslor av såväl begär som äckel och avsky. Äckel fungerar som gränsskapare och gränsvakt (Miller 2014). De överlevandes starka känslor omkring mat och skräcken för svält visade sig i beteenden som hos personalen kunde väcka äckelkänslor, som gömmandet av mat, eller okvinnlig ”glupskhet”. Vissa kroppar kunde lättare än andra framstå som äckliga, farliga och dåliga. Artikeln har visat hur äckel, kön, och etnicitet kunde ”klibba samman” på repatriandens kropp genom språkliga associationskedjor. De överlevandes motstånd i ord och handling såsom matstrejk, visat äckel och klagomål, riskerade att göra dem till otacksamma och ovärdiga flyktingssubjekt. Att klaga på maten var i överförd mening att klaga på värdskapet och utgjorde ett hot mot värdens position som generös hjälpare och välgörare (Ahmed 2000:2). Gästfriheten krävde sin gengåva i form av tacksamhet och lydnad, annars kunde repressalier följa

(Geschwind 2022, jfr Nilsson 2013), i vissa fall som indragen permission eller veckopeng som i lägret Skatås. I förlängningen kunde det för somliga innebära ett förhindrat medborgarskap.

Litteratur

- Ahmed, Sara (2000). *Strange encounters: embodied others in post-coloniality*. London, Routledge.
- Ahmed, Sara (2014). *The cultural politics of emotion*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Amilien, Virginie & Krogh, Erling (red.) (2007). *Den kultiverte maten: en bok om norsk mat, kultur og matkultur*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Andersson, Lars M. & Kvist Geverts, Karin (red.) (2008). *En problematisk relation? Flyktingpolitik och judiska flyktingar i Sverige 1920–1950*. Uppsala: Historiska institutionen, Uppsala universitet.
- Buscemi, Francesco (2015) Edible lies: How Nazi propaganda represented meat to demonise the Jews. *Media, War And conflict*: Vol. 9 nr 2, s: 180–197. <https://doi.org/10.1177/1750635215618619>
- Byström, Mikael (2006). *En broder, gäst och parasit: uppfattningar och föreställningar om utlännningar, flyktingar och flyktingpolitik i svensk offentlig debatt 1942–1947*. Diss. Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis.
- Byström, Mikael (2012). *Utmaningen. Den svenska välfärdsstatens möte med flyktingar i andra världskrigets tid*. Lund: Nordic Academic Press.
- Byström, Mikael & Frohnert, Pär (red.) (2013). *Reaching a state of hope: refugees, immigrants and the Swedish welfare state, 1930–2000*. Lund: Nordic Academic Press.
- Derrida, Jacques & Dufourmantelle, Anne (2000). *Of hospitality*. Stanford, Calif.: Stanford University Press.
- Douglas, Mary (2011 [1966]). *Renhet och fara: en analys av begreppen orenande och tabu*. Nora: Nya Doxa.
- Farahani, Fataneh (2021). Hospitality and hostility: The dilemmas of intimate life and refugee hosting. *Journal of Sociology*, Vol 57, nr 3, sid. 664-673. <https://doi.org/10.1177/14407833211018511>
- Farahani, Fataneh (2018). *Gender, sexuality, and diaspora*. New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203795613>

- Fjellström, Christina (1990). *Drömmen om det goda livet: livskvalitet och matvanor i ett uppväxande industrisamhälle, Stocka sågverk 1870-1980*. Diss. Umeå: Univ.
- Geschwind, Britta Zetterström (2022). From Nazi Concentration Camp to Detention in Sweden 1945 Female Survivors, Sexuality, and Respectability. *Ethnologia Scandinavica* 2022, vol. 52 s. 90–114.
- Getreu, Eli (1953). Praktisk pedagogik i ett skolhem: Erfarenheter från arbetet bland ungdom som varit i koncentrationsläger. *Pedagogisk Tidskrift*, vol. 80.
- Giloh, Mordechai (2016) Splittringen mellan polska judiska och icke-judiska överlevande från koncentrationsläger. Det svenska samhällets reaktioner våren och sommaren 1945. *Nordisk judaistik/Scandinavian Jewish Studies* vol. 27, nr 1 s. 24–42. <https://doi.org/10.30752/nj.67604>
- Godderis, Rebecca (2006). Food for Thought: An Analysis of Power and Identity in Prison Food Narratives. *Berkeley Journal of Sociology*, vol 50, sid. 61–75. <http://www.jstor.org/stable/41035612>
- Goffman, Erving (1991). *Asylums: essays on the social situation of mental patients and other inmates*. Harmondsworth: Penguin.
- Gottfarb, Inga (2006). *Den livsfarliga glömskan*. Stockholm: Langenskiöld.
- Hallberg, Lars (2017). *Källor till invandringens historia 1840–2000*. Stockholm: Riksarkivet.
- Helm, Sarah (2015). *If this is a woman: inside Ravensbrück: Hitler's concentration camp for women*. London: Little, Brown.
- Idvall, Markus och Nilsson, Fredrik (2017). ”Man bör ha en medicinsk spår”: En studie av kulturellt gränsarbete. *Gränslös. Tidskrift för studier av Öresundsregionens historia, kultur och samhällsliv*, vol 8. pp. 23–35.
- Idvall, Marcus & Nilsson, Fredrik (2018). ”Där den stora uppsorteringen börjar”, Om nationsgränser och nationella reningsriter. *Laboratorium för folk och kultur, En kulturvetenskaplig tidskrift* nr 2, 2018.
- Judd, Robin (2007). *Contested Rituals: Circumcision, Kosher Butchering, and Jewish Political Life in Germany, 1843–1933* (1st ed.). Cornell University Press. <http://www.jstor.org/stable/10.7591/j.ctt7v821>
- Jönsson, Håkan (2005). *Mjölk: en kulturanalys av mejeridiskens nya ekonomi*. Diss., Lund: Lunds universitet.

- Kayser Nielsen, Niels (2003). *Madkultur: opbrud og tradition*. Århus: Klim.
- Lynch, Paul, Molz, J. G., McIntosh, A., Lugosi, P. and Lashley, C. (2011). Theorizing hospitality. *Hospitality & Society* 1: 1, pp. 3–24. doi: 10.1386/hosp.1.1.3_2
- Miller, Susan B. (2014). *Disgust: the gatekeeper emotion*. London: Routledge.
- Nilsson, Fredrik (2013). ”Vi måste taga de olyckliga till våra hem och hjärtan”. Frälsningsarmén och gästfrihetens gränser. *Rig*, sid. 80–98.
- Nilsson, Fredrik (2019). ”Yet, they are still humans in need of help”, on humanitarian aid and moral performances. *Fika, hygge and hospitality: The cultural complexity of service organisation in the Öresund region*. Eldh, Crister & Nilsson, Fredrik (red.) s. 151–174. Göteborg: Makadam in association with Centre for Oresund Region Studies at Lund University.
- Olsson, Lars (1995). *På tröskeln till folkhemmet: baltiska flyktingar och polska koncentrationslägerfångar som reservarbetskraft i skånskt jordbruk kring slutet av andra världskriget*. Lund: Morgonrodnad.
- Persson, Lena & Ambjörnsson, Gunila (red.) (1987). *Folkhemsprinsessorna: om att växa upp på 50-talet*. 1. uppl. Johanneshov: Hammarström & Åberg.
- Planck, Brita & Steinrud, Marie (2017). Eliters privata brev som mikrohistorisk källa. *Historisk tidskrift* Vol. 137 nr. 3.
- Salomonsson, Anders (1979). *Gotlandsdricka: traditionell kultur som regional identitetssymbol*. Diss. Lund: Univ., Karlstad.
- Sindler, Amy J. Nancy S. Wellman, Oren Baruch Stier (2004). Holocaust survivors report long-term effects on attitudes toward food. *Journal of Nutrition Education and Behavior*, Vol 36, nr 4, 2004, sid. 189–196. [https://doi.org/10.1016/S1499-4046\(06\)60233-9](https://doi.org/10.1016/S1499-4046(06)60233-9)
- Smoyer, Amy & Lopez, Giza (2017). Hungry on the inside: Prison food as concrete and symbolic punishment in a women’s prison. *Punishment & Society*, volume 19, p. 240–255. <https://doi.org/10.1177/1462474516665605>
- Punzi, Elisabeth (2021). Matarv i skuggan av trauma. Saknad, minne, tröst och hopp. *Matarv: berättelser om mat som kulturarv*. Synnestvedt, Anita & Gustafsson, Monica (red.). Stockholm: Carlssons.

- Tellström, Richard (2006). *The construction of food and meal culture for political and commercial ends: EU-summits, rural businesses and world exhibitions*. Diss. (sammanfattning) Örebro: Örebro universitet.
- Thor Tureby, Malin (2015). Svenska änglar och hyenor möter tacksamma flyktingar. Mottagningen av befriade koncentrationslägerfångar i skånsk press under året 1945. *Historisk tidskrift* vol. 2, sid. 266–300.
- Ugelvik, Thomas (2011). The hidden food: Mealtime resistance and identity work in a Norwegian prison. *Punishment & Society*, Vol. 13 nr 1, sid. 47–63. <https://doi.org/10.1177/1462474510385630>
- Åmark, Klas (2013), Sweden and the refugees 1933-1945. *Reaching a state of hope: refugees, immigrants and the Swedish welfare state, 1930-2000*. Byström, Mikael & Frohnert, Pär (red.). Lund: Nordic Academic Press.

Noter

- 1 Lägrens ledare kunde benämnas lägerchef, lägerföreståndare eller lägerföreståndarinna. Jag benämner dem fortsättningsvis i enlighet med hur de benämns i materialet.
- 2 RA, SUK, Andra världskrigets lägerarkiv (SUKL), Marieberg.
- 3 Citaten kommer främst från vittnesmål i Polska källinstitutets arkiv, Polski Instytut Źródłowy w Lund (PIZ) vid Lunds Universitetsbibliotek samt intervjuer från 1990-talet i Ravensbrückarkivet i Kulturen i Lund. PIZ arbetade med att samla in bevis för nazisternas brott. Under ledning av Zygmunt Lakocinski (1905–1987), samlade PIZ medarbetare, alla själva överlevande, in över 500 vittnesmål. Dessa var Luba Melchior, Helena Dziedzicka, Krystyna Karier, Bożysław Kurowski, Helena Miklaszewska, Józef Nowaczyk, Ludwika Broel-Plater, Irena Jaworowicz och Halina Strzelecka. Jag har inte anonymiserat dem som gjort valet att berätta om sina erfarenheter. Dessa individer fräntogs en gång sina namn. Att göra dem till anonyma representanter för en grupp är därför problematiskt. Överlevande som inte själva valt att lämna uppgifter i arkiven har dock anonymiserats. Individer som uttalat sig i egenskap av sin professionella yrkesroll inom mottagningssystemet har inte anonymiserats.
- 4 Krigsarkivet, Civilförsvarsstyrelsen, Lovö utlänningsläger. (Här återfinns vissa handlingar från Katarinagården.)
- 5 Möte för kuratorer. Protokoll. Sammanträde hållet för föreståndare och kuratorer vid av statens utlänningskommission anordnade läger för repatriandi från tyska arbets- och koncentrationsläger. 21 september 1945. Riksarkivet (RA), SUK, Sociala byrån F3:3.
- 6 Judinnan Inga Gottfarb (1913–2005), socialarbetare och hjälparbetare, var aktiv i mottagandet av de f.d. koncentrationslägerfångarna.
- 7 Se t.ex. Polska källinstitutets arkiv, Lunds universitetsbibliotek (LUB), Kulturen i Lunds Ravensbrückarkiv och Ravensbrücksamling.
- 8 Koncentrationslägret Ravensbrück norr om Berlin var avsett särskilt för kvinnor, där fanns även många barn och en liten andel män (Se Helm 2015).
- 9 PIZ, vittnesmål 277, tillgängligt digitalt via LUB. Min översättning från engelska.
- 10 PIZ, vittnesmål 404, tillgänglig digitalt via LUB. Min översättning från engelska.
- 11 Kulturen i Lund, utdrag ur översatt del av kopierad dagbok, bilaga till intervju med Illona Dagberg 23 sept 1998. Intervjun finns digitaliserad. Delar av dagboken är publicerade på sonen Laslows hemsida (besökt 2 maj 2022).
- 12 Transkriberad intervju, Maria Kurowska, Kulturen 1998. Marias döttrar har meddelat att deras mor inte ville bli anonymiserad. Även de har uppgett att de vill stå med sina egna namn.

13 Möte för kuratorer. Protokoll. 21 september 1945. RA, SUK, Sociala byrån F3:3

14 Versen lyder ”då fann jag något som var bittrare än döden: kvinnan, hon som själv är ett nät, och har ett hjärta som är en snara, och armar som äro bojor. Den som täckes Gud kan undkomma henne, men syndaren bliver hennes fånge.” Brev, 3 maj 1946. SUK, Sociala byrån, handlingar rörande repatriering av flyktingar. Vol. F 5:1.

15 Dikman 1945, Erfarenheter som lägerchef, *Göteborgs handelstidning* 29 augusti 1945.

16 RA, SUKL, Skatås vol 1. Brev från Kerstin Lycke till Martin Perslow, Sociala byrån, Göteborg, 17 januari 1946.

17 Brevväxlingen diskuteras även i en tidigare artikel (Geschwind 2022), utifrån ett annat fokus.

18 SUK, Kanslibyrån vol. F1 AC:12095.

19 RA, SUKL, Gunnarps hemmet.

Summary

Disgusting foods and (un)grateful repatriates, food, hygien and normality in Swedish refugee camps 1945

With a focus on food and disgust, this article examines the meeting between survivors who came to Sweden from Nazi concentration camps in 1945 so called “repatriates”, and the camp institutions that received them. The purpose is to examine the everyday negotiations and power relations of camp life through statements about food. The ways in which eating is linked to disgust illustrate the unequal and conditional relationship between “host” and “guest” and notions of the (un)grateful repatriate.

Eating is, like sexuality, an area surrounded by strong taboos, rules, and orderings. Regulations and rituals around food define and delimit religions, ethnic groups, national identities, classes, and genders. Food has moral, social and political dimensions. A certain kind of food, eaten by a particular group in a certain context, is considered enjoyable, desirable, normal and healthy, or abominable, abnormal, or disgusting (Douglas 2011 [1966]). Food is also strongly associated with hospitality and the rituals of charity. In hospitality there is an inherent conditional power relationship between the host and its guest. This is particularly evident in relation to refugee reception. The guest must play according to the host’s rules and be grateful to earn the hospitality. Some categories of guests are considered more “worthy”, and in merit of greater empathy (Ahmed 2000, 2004). Exploring food and eating practices in refugee camps make this act of balance visible, the unequal power relations that arised in Swedish repatriate camps. As in the concentration camps, food involved a regulation of time and space and a manifestation of dependency. Eating was controlled: how, what and when they ate, and with whom. Institutions exercise power over the subject, whether the purpose is benevolent or malicious. This created disgust and resentment. Still, in contrast to much else, the food situation was something that the individual could resist, albeit limited. The study concerns both conditions in open camps and in a closed internment camp for “deviant” foreign women.

Keywords: repatriates, food, disgust, hospitality

Nyckelord: repatriander, mat, äckel, gästfrihet